

“Nasıl çalışıyoruz, nasıl çalışabilirdik?”¹

Burçak ÖZOĞLU

Kim yaptığı işi sevmek istemez? Çalışmaktan zevk almak, işinden mutlu olmak kimin hayali değildir? Yıllar önce, Sovyetler Birliği sosyalizminin çözülüşü üzerine yazarken, Yalçın Küçük dememiş miydi, boş zamanı artıramadılar, çalışmayı da hoş zamana çeviremediler büyük hatalarından biri budur diye (Küçük 1991)?² Çalışmanın “hoş zamana” çevrilmesi ve “boş zaman”-“iş zamanı” çelişkisi çoğunlukla ideolojik ya da iktisadi temelli politik düzlemlerde tartışıldı. Ben bu her iki düzleme de temel oluşturacağını düşündüğüm farklı bir yerden tartışmaya dahil olacağım.

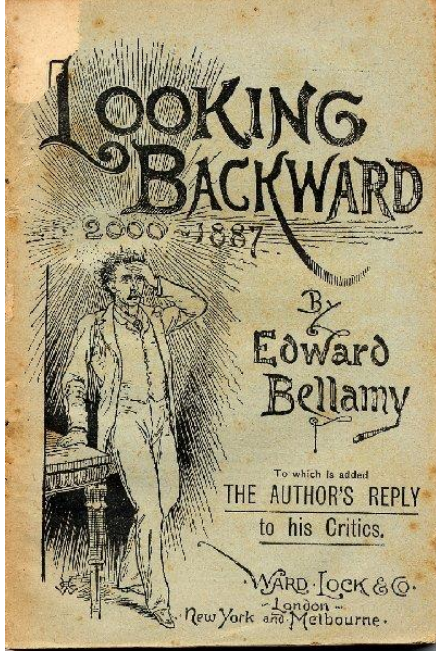
Sorum şudur: Kapitalist olmayan bir emek sürecinin, daha öz bir deyişle var olan düzene alternatif bir “çalışmanın” *nesnelliği* nasıl olabilir? Yanıt, “emeğin özgürleşmesinde” mi; “yöneten yönetilen” ilişkisinin ortadan kalkmasında mı; teknoloji ve sanayinin belirleyiciliğini sınırlamakta mı; ya da sömürü mekanizmasının yıkılmasında mıdır? Geleceğin emek süreçleri kurgusu bunlardan biri, birkaçı, hepsi ya da hiçbiri midir?

Kapitalist üretim tarzında, kapitalist karakteri neyin yarattığı sorusu, Marksizmin işe başladığı noktalardandır. Bu anlamda, kapitalist üretimin doğrudan kendisi, emek süreci ve “sömürü” olarak tanımlanan artığa el koyma aşamasının birlikteliğiyle ele alındığında merkezi bir çözümleme alanı haline gelir. Bu kuramsal tanım içerisinde üretimin kapitalist karakterinin “sömürü” bileşeninde yattığını ortaya koymak kolay görünebilir. Ancak sıra somut örneklerle geldiğinde bu açıkça soyutlanabilen kapitalist karakter, gittikçe bulanıklaşmaktadır. Bu noktadan hareketle, bu çalışmada, “kapitalist olmayan emek sürecinin” nasıl kurgulanabileceğini sorgulamaya çalışacağım. Somutlanması güç kapitalist bileşeni bir nebze netleştirip, alternatifinin nasıl olacağı konusunda ipuçları yakalamayı amaçlıyorum.

---

¹William Morris’in 1884 yılında İngiltere’deki Sosyalist Demokratik Birlik konferanslarından birine verdiği başlıktan esinlenilmiştir: “How we live and how we might live”, “Nasıl yaşıyoruz ve nasıl yaşayabilirdik”. Morris daha sonra bu konuşmasını 1887’de Commonweal dergisinde yayınlamıştır.

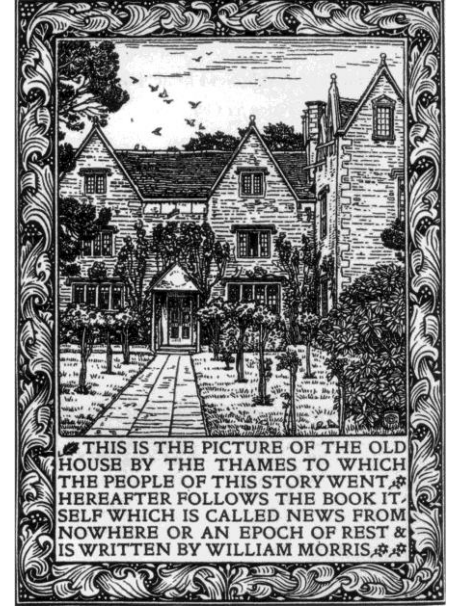
²Yalçın Küçük bu kitabını 10 yıl sonra tekrar gözden geçirmiş ve Türkiye’ye ilişkin güncel konuları da ekleyerek yeniden yayınlamıştır (Küçük 2010).

Bundan önce benzer soruların yanıtları reel sosyalizm örneklerinde ya da başka mevcut alternatif uygulamalarda arandı (Özoğlu 2002). Bu kez, gerçek deneyimlerden yola çıkmak yerine, kapitalist olmayan emek süreçlerinin sırrına ışık tuttuğunu düşündüğüm iki sosyalist ütopyaı konu alıyorum: Edward Bellamy'nin 1888 tarihli *Looking Backward from 2000 to 1887* (Geçmişe Bakış: 2000'den 1887'ye, Bellamy 2011) kitabı ve William Morris'in 1890'da ona yanıtı *News from Nowhere (or An Epoch of Rest)* (Gelecekte Anılar: Bir Huzur çağı, Morris 2002)³. *Geçmişe*

Bakış ve *Gelecekte Anılar*, yirminci yüzyıla,

ondokuzuncu yüzyıldan bakarak yazılmış, sanayileşen kapitalist sistemle zıt kutuplardan hesaplaşan iki ütopya. Morris, kendi ütopyasını Bellamy'nin kitabının "değilleyen"i olarak kurgulamıştır. *Geçmişe Bakış*'ta geleceğin sosyalist toplumundan geriye bakılırken, üretim süreçleri ve ilişkileri merkezdedir. Bellamy'nin bu kurgusuyla hesaplaşan Morris de ister istemez kurgusunda benzeri alanlara yer verir. Üretim süreçlerinin, yani iş ve çalışmanın merkezde oluşu, bu iki kitabı sosyalist emek süreçlerini tartışabilmek açısından verimli kılar.

Ele alınan her iki kitabın da zengin tartışma başlıkları sunmasının yanında, ütopyaçı yaklaşımları nesnellik kurgusu arayışında kullanmanın bazı kısıtları olduğunu eklemem gerekir. Bu metnin kuramsal altyapısı ve olgusal kavramlaştırmaları, ütopyaçı sosyalizmle karşıtlıklar barındıran bilimsel sosyalizme dayanmakta. Öte yandan gerek bilimsel sosyalizmin gerekse de tarihsel materyalizmin bu ve benzeri kuramsal karşıtlıklarla tartışarak gelişmiş olması, bu metnin de kendi tartışma zeminini oluşturmasına örnek oluşturacak. Başka bir deyişle, ütopyalardaki

³ Bellamy'nin kitabının yayınlanmasının ardından William Morris Commonweal isimli sosyalist dergide önce bir polemik yazısı yayınlamış (Morris 1889), sonrasında yine aynı dergide yazı dizisi şeklinde Hiçbir yerden anılar kitabını yazmıştır (Morris 1890). Hikaye 1892 yılında kitap olarak basılmıştır, ilk yayıncı bilinmemekle birlikte daha sonra pek çok kez basımı yapılmıştır. Bu yazıda kullanılan metin Longmans tarafından basılmış 1908 tarihli versiyondur.

kurgular, tarihsel materialist bir çözümleme yöntemiyle incelenip, bilimsel sosyalizm argümanlarıyla tartışılacak.

Emek sorunsalı

Varolana alternatif bir *çalışma(work)* nesneliği arayışında kuramsal olarak önceliği varolanın eleştirel çözümlemesi olacaktır. Bu da adlı adınca bir kapitalizm eleştirisidir. Wood (2003), bu eleştirinin üretilebileceği yaklaşımın tarihsel materyalizm olması gerektiğinde ısrarcıdır. Buna göre, kapitalizm eleştirisi, hem tarihsel hem de bir sistem olarak özgünlüklerin çözümlemesinden geçmelidir (Wood 2003, s.3) Bu metnin ana sorusu açısından bu tarihsellik ve sistem, üretim ilişkileri bağlamında ele alınacaktır. Bu bağlamda *çalışma'yı (work)* bulmak için, kapitalist üretim ilişkilerine bakıp *emek (labour)* üzerinde yoğunlaşmak gerekir. Kapitalizm çözümlemesi ve eleştirisi için yola çıkmış başka kuramsal tartışmaların da farklı vurgularla da olsa değinmeden geçemeyeceği ana sorunsalın *emek* olduğunu söylemek yanlış olmaz. Tarihsel materialist bir kuramsal çerçevenin temel metinlerini ise Marksist klasikler oluşturur.

Kapitalist üretimi, meta üretiminin genelleşmiş hali olarak kabul eden *Kapitalin* birinci cildi, işe metanın ne olduğunu tanımlamakla başlar (Marx [1867] 1990) Ardından, emeğin, makinenin, teknolojinin, işçi ve iş ilişkisinin, işletme ölçeklerinin, nüfusun sosyal yapısının, iktisadi büyümenin kesintili gerçekliklerinin çeşitli soyutlama düzlemlerindeki çözümlemeleriyle devam eder. Ancak tüm bu devasa çözümleme temel olarak kapitalist üretim sürecinin ayrıntılı dökümüyle şekillenir. Mandel (1990) *Kapital* birinci cilt için yazdığı özet niteliğindeki önsözde net bir betimleme yapar: Kapitalist üretim süreci aynı zamanda hem değer üretim süreci; artı-değer üretim süreci; sermayenin üretim süreci; hem de temel antagonist sosyal ilişkilerin üretim ve yeniden üretim sürecidir. Sözü edilen antagonist ilişkiler, ücretli emek ve sermaye; emekgücünü kiralayan proleter ve sermayedar; sermaye birikimini sağlamak zorunluluğuyla artı değere el koyan ile onu ortaya çıkaran arasındadır. Marksizmin merkezine koyduğu *emek sorunsalı* bu antagonizmde yerini bulur.

Kapitalist olmayan emek süreci ya da başka bir deyişle üretimin kapitalist olmayan örgütlenmesi, üretim noktasındaki kapitalist ögeyi tanımlayarak ulaşılabilecek bir kurgudur. Herhangi bir emek sürecini, yani klasik Marksist tanımlamayı kullanırsak: işin kendisinin, nesnesinin ve araçlarının bütünlüğünü *kapitalist* kılan nedir? Sorunun yanıtı yine klasik Marksist tanımlardan gelir,

Oluşturulan denkleme göre üretim sürecine kapitalist karakterini veren *değerlenme* (*valorization*) ögesidir. (Marx [1867] 1990, s.304) Özetle, emek süreci sonucunda ortaya çıkanın nasıl bir “değer”e dönüş(türül)eceği ve nasıl sonuçlandırılacağı konusudur.

Bu iki ana alandan ilerleyerek, ele alınacak ütopyalardaki sorunsalı kuramsal bir temele oturtmak mümkün olacaktır. Yani, emek sorunsalını çözecek bir üretim süreci örgütlenmesinin kuramsal ve kavramsal tabanını kapitalist emek sürecinden ve kapitalist üretim ilişkilerinin antagonizminden türeterek ilerlemek.

Bu çalışmanın temel aldığı “Emek Süreci Kuramı” literatüründe de merkezde aynı sorunsal durmaktadır: “*emek sorunsalı*” (*the labour question*). Emek süreci tartışmaları açısından temel metin, H.Braverman’ın “Emek ve Tekelci Sermaye” (1974) adlı çalışmasıdır. Bu çalışmadan sonra kuram önemli katkılar ve eleştirilerle geliştirilmiş, özellikle çalışma sosyolojisi alanında temel kuramsal tartışmalar arasında yerini almıştır. 1970’leri sonundan 2000’li yıllara uzanan bu tartışma kendisine literatür içerisinde ayrı bir alan açmış durumdadır. Bu anlamda “The Labour Process Debate” (Emek süreci tartışması) özellikle Birleşik Krallık ve ABD’li belli bazı araştırmacıların isimleriyle birlikte anılır olmuş, ancak bunun yanında pek çok farklı araştırmacının katılımıyla da beslenmiştir⁴. Zaman içerisinde farklı odaklarla çeşitlenmiş bu literatür, ana sorumuz olan “kapitalist olmayan emek süreci” tartışması açısından değerlendirilebilir.

Emek süreci kuramı tartışmalarına öncülük eden Braverman, akademik kaygılarla hareket eden bir sosyolog olmaktan çok, politik belirlenimleriyle ortaya çıkmış işçi kökenli bir araştırmacıdır. 1974 tarihli “Emek ve Tekelci Sermaye” çalışmasıyla aslında ne özgün ve yeni bir “büyük” kuram sunmakta ne de yeni bir yöntem önermektedir. Braverman’ın yaptığı, Marx’ın kapitalist üretimi çözümlene yöntemiyle çağdaş değişimi açıklamaya çalışmaktır. Bu çabasının da arkasında net bir sosyalist ve devrimci itki yatar (Öngen, 1993). Yıllardır doğrudan içinde bulunduğu üretim noktasından hareketle “iş”i (*work*) çözümlenmeye ve daha ötesinde işin

---

⁴ Ayrıntılı bir okuma için bkz: Braverman, 1974; Brighton Labour Process Group, 1977; Burawoy, 1978, 1979, 1985; Zimbalist 1979; Cohen, 1987; Thompson, 1989; Wood, 1989; Knights ve Willmott, 1990;Thompson & Smith, 1992; Smith ve Thompson, 1998; Spencer, 2000; Jaros, 2001; Rowlinson ve Hassard, 2001; Edwards 2010; Thompson & Vincent 2010; Haupmeier & Vidal 2014.

kapitalist karakterine ulaşmaya koyulmuştur. Kitabında vardığı noktalardan biri, kapitalist denetimin ve bunun gelişkin biçimlerinin ortaya çıkardığı “yönetimin”, üretim ilişkilerinin kendini yeniden üretmesinde taşıdığı kritik roldür. Kapitalist emek sürecinin değişiminin, işçilerin süreç üzerindeki denetimini gittikçe daha aza indirgeyen, zihinsel ve fiziksel etkinliğin ayrıştırılması, yani karar verme ve uygulama aşamalarının ayrışması ile işin “insansızlaşmasına” yol açan sonuçlarına dikkat çekmektedir (Braverman, 1974). Braverman’ın başlattığı ya da başlamasına neden olduğu emek süreci tartışmalarının önemli kısmı, kapitalist üretim sürecinin detaylı çözümlemesini odak olarak almış, bunu yaparken de Marksist emek süreci kavramlaştırmasını kullanmış ve üretim noktası boyutunda değerlendirmeler yapmıştır. Kanımca, *Emek ve Tekelci Sermaye* metnindeki özel vurgu, sıralanan tüm başlıkların temelde entelektüel bir merak konusu değil, ulaşılabilecek bir alternatifin aranışı olduğudur. Braverman, üretimin ve işin kapitalist karakterini ortaya çıkarmaya çalışırken, aynı zamanda onu yok etmenin ve yerine alternatifini kurabilmenin kaygısıyla yola çıkmaktadır (Spencer, 2000). Bu noktada Braverman’ın kendisinden sonraki tartışmalara devrettiği soru, sanayileşmenin ve üretimi örgütlemenin başka bir yolunun bulunup bulunmadığıdır (Braverman , 1974, s.15-16). Buradaki arayış kapsamına bir çok bakımdan reel sosyalizm örneklerinden de “başka” yollar girer. Özellikle teknolojinin ve bilimsel yönetim modelinin sosyalist ülkelerdeki üretim süreçlerine yansımaları Braverman’a aradığı sosyalist emek sürecinin yanıtını vermemektedir. Tam bu noktada, kuramsal açıdan devreye tarihselliğin ve sınıflar mücadelesi yaklaşımının kendisini sokmak gerekir. Ütopyalarımızla aynı yıllara denk düşen zamanda yazılmış Komünist Parti Manifestosunun temel öğretisini hatırlayalım: “toplumların tarihi, sınıf savaşmaları tarihidir”. Wood (1986), sınıflar mücadelesinin Marksizmin özünü oluşturduğunu söylerken iki noktaya dayanır. Birincisi, toplumların tarihinin sınıflar mücadeleleri ile tanımlanıyor oluşu, ikincisi ise sınıfların ortadan kalkışının da yine sınıflar mücadelesi ile gerçekleşecek olması. Yani, hem tarihi çözümlemede hem de geleceğin nesnel kurgusunda sınıf perspektifi ve sınıflar mücadelesi algısı kritiktir.

Bu metinde izlemeye çalışacağım yöntemin kuramsal bağlamı özetle budur. Emek süreci kavramsallaştırmasını, tarihsel ve sınıfsal çözümleme düzlemlerinde ele alacağım. Ütopyaları ele alırken, kapitalist üretim ilişkileri ve içerdiği emek süreçlerinin diyalektiğini sorgulamakla başlayacak, sonrasında emek süreci bileşenlerinin nasıl kurgulandığı çözümlemeye geçeceğim. İş ve işin örgütlenmesi, üretim araçları ve vasıf bölümleri bu bağlamda oluşturuldu. Özellikle Bellamy ütopyası bu açıdan önemli, çünkü *Geriye Bakış*’ta yirminci yüzyıl toplumu için detaylı

bir emek süreci betimlemesi yer alıyor. Ütopyaları kapitalist sisteme aykırı/alternatif yapan nokta ise yukarıda özetlenen kuramsal yaklaşıma uygun olarak, değerlendirme, paylaşım ve bölüşüm ilişkilerinin nasıl kurgulandığında aranacak. Değerlendirme ve sonuç bölümünde ise, ütopyik-bilimsel, idealist-maddeci, bireysel-kolektif ikilemleri üzerinden, iki kitabın ortaya çıkardığı yeni soruları tartışacağım. Bu metnin aynı zamanda iki ütopyanın karşılaştırmalı bir değerlendirmesi olduğunu da hatırlamakta fayda var. Sonuç bölümünde bu açıdan da bir değerlendirme yer alacak. Hikayenin sonunu baştan söylemekte ise bir sakınca yok, karşılaştırmalı değerlendirmem, Bellamy’ci bir yaklaşımla sonlanacak.

Julian West’e karşı William Guest

Bellamy kitabına Bay Julian West’in ağzından: “*Yirminci yüzyılın bitimindeyiz ve sağduyunun zaferi olan, çok basit ve mantıklı bir sosyal düzenin nimetlerinden yararlanıyoruz*” diye başlar, Başından geçenleri bizlere anlatan Julian West, Boston’lu bir burjuvadır, 1887 yılının Mayıs ayında 30 yaşında ve artık evlilik hazırlığındayken, evinin bodrumunda hipnotizmayla derin bir uykuya daldığı bir geceden 2000 yılında uyanmıştır. Uykuya daldığı gece evinde büyük bir yangın çıkmış, tüm bina yanmış, ancak Bay West bodrumda küller altında zarar görmeden uzun bir uykuda yüz yıldan fazla süre dayanmıştır. Onu uykusundan uyandırıp, “yeni dünya”ya yeniden getiren aynı binanın kimbilir kaçınıcı oturanı olan Doktor Leete olur. Bay West doktor ve ailesi aracılığıyla geleceği keşfe başlar ve öğrendiklerini biz okuyuculara tüm detayıyla aktarır. Uyandığı sistem, geride bıraktığından bambaşkadır, öncelikle “emek/çalışma sorunu” diye gördüğü şey devrimci bir kopuşla tamamen ortadan kalkmıştır. West bunu “sanayi devrimi” olarak tanımlar. Ondokuzuncu yüzyılda kendisinin ve emek sorunsalına çözüm bulmak peşindeki sosyalist arkadaşlarının kafalarını kurcalayan pek çok şey yerli yerine oturmuş görünmektedir. Özel mülkiyet ortadan kalkmakla kalmamış, alış-veriş, para, bankalar, tüccarlar tümü silinip gitmiştir *Ulus*, artık tek şirket ve tek işverendir. Bireyciliğin yerini kamuculuk almış, bencilliği dayanışma ruhu yenmiştir.. Kamusal yarar, bireysel çıkarların önündedir. Birikim yoktur, yurttaşlar kişisel harcamaları için eşit olarak kredilendirilirler, yıllık olarak güncellenen “kredi kartları” vardır. Her yurttaşın geliri, ulusal gelirden aktarılan bir paydır. Üretime katılıp, yani “çalışıp”, ulusal zenginliğe katkıda bulunmak en büyük onurdur. Geleceğin dünyası kentlerde “ileri” teknoloji, teknik ve sanayileşme devrimleriyle kurulmuştur.

Bellamy'nin bu yirmibirinci yüzyıl müjdesi yayınlanır yayınlanmaz özellikle sosyalizmin ne olup ne olamayacağına yanıtlarını henüz soruşturmaya başlamış ondokuzuncu yüzyıl düşünürleri tarafından heyecanla karşılanır. Ancak bu ilgi ve heyecan karşısında ciddi endişeye kapılanlar da vardır. Kendisi de bir sosyalist olan, “Sanat ve zanaat hareketi” kurucusu William Morris, 21 Haziran 1889 tarihli *Commonweal* makalesinde Bellamy'nin kitabını kıyasıya eleştirirken şu gerekçeyi öne sürer: “*Sosyalizm arayışındaki insanlar üzerinde büyük etki yaratmakta olan bu kitaba itirazları sıralamak bir zorunluluk haline gelmiştir...*” Morris'e göre Bellamy'nin tanımladığı dünya “sosyalist” olmaktan çok, ulusçu merkezîyetçiliğin en uç örneğini barındıran bir “devlet komunizmi”dir. “*...Bay Bellamy'nin hayata ilişkin görüşü, büyük şehrin dışına çıkmayacak kadar sınırlıdır... Bay Bellamy'nin bizler için hayal edebildiği en iyi şey “makineleşmiş” bir hayattır...*” (Morris 1889)

William Morris, Bellamy'nin kitabının sosyalizmi tanımlamada yarattığı yanlışlığın bir makale ile düzeltilemeyeceğini düşünmüş olmalı ki, bir yıl içinde, 1890'da *Hiçbir Yerden Haberler: Utopik bir romansın birkaç bölümü olarak huzur çağı* başlığıyla bir yazı dizisi yayımlar. Morris'in “hiçbir yerinde” ondokuzuncu yüzyıl sonlarında uykuya dalıp 2000 yılında bambaşka bir dünyaya uyanma sırası bu kez William Guest'dedir. Guest, kendisini İngiltere'de, üretim araçlarında ortak mülkiyetin ve demokratik kontrolün olduğu tarımsal bir toplumda bulur. Bu yeni dünyada ne özel mülkiyet ne büyük şehirler, ne otorite, ne parasal sistem, ne hapishaneler ne de sınıflar vardır. Bu noktaya kadar çok da farklı görünmemekle birlikte Bellamy'nin yirminci yüzyılının tam tersine sanayi bitmiş, makineler gitmiştir. İnsanlar “en iyi yaptıkları şeyi ve en çok sevdikleri şeyi” yapmakta özgürlerdir. Morris, Bellamy'nin kurgusunda neyi yanlış görmüşse kitabında tersini anlatıyor gibidir. “Ulus” merkeziyle tanımlanmış kent/sanayi dünyasına karşı, mutlak ademi-merkezîyetçilikle yürüyen tarımsal/kırsal bir toplum *hiçbir yerin* temelidir.

Bu “karşı” ütopayı Bellamy bir gazete yazısında yanıtlar (Bellamy 1891). Morris Bellamy'yi devlet sosyalisti olmakla eleştirmiş, Bellamy de bunu devlet sosyalizmine karşı anarşistlikle geri iade etmiştir (Morris, 1889; Bellamy 1891). *Hiçbir yerden Anılar*'da Morris'in nesnellikten çok ahlaki değerlere odaklanmasını yanıtlarken şöyle der:

“...üretimi ve dağıtımı düzenleyen mekanizmaları yönlendirmek için gereken iktisadi idare ihtiyacını karşılayabilecek düzeyde bir ahlaki iyileşme mümkün değildir...” (Bellamy 1891 s47)

Çalışmamızın ana sorusuna dönerek, bu iki benzemez ütopyayı karşılaştırmalı incelemeye devam etmek için tartışmayı “emek sorunsalına” çekmemiz gerekir. Bunun için de emek süreci bileşenlerine bakmak yol açıcı olacaktır.

İş ve işin örgütlenmesi

Kitaplarımızda, birbirine neredeyse tamamıyla zıt iki yirminci yüzyıl kurgusu olduğundan söz etmiştim. Emek sürecinin ana bileşeni olan çalışma ve iş kavramlarına bakıldığında da bunun değişmediğini görürüz.

Julian West, çalışmanın ulusal bir görev ve onur olduğu bir dünyada bulur kendini. İşçilerden oluşan yurttaşlar değil, “*işçi yurttaşlar*” söz konusudur. Çalışmak temel yurttaşlık görevidir, ancak insanlar çalıştıkları için yurttaş sayılmaz, yurttaş oldukları için çalışırlar. Çalışmanın karşılığı/getirisi “ücret” değil, çalışmaktan duyulan onur, yurtseverlik duygusu, görev ilhamıdır.

Diğer yandan, Morris’in ütopyasında insanlar doğadan zevk aldıkları oranda çalışırlar. Yukarıda da belirttiğim gibi “iş” anlamında en iyi yaptıkları şeyi ve en çok sevdikleri şeyi yaparlar. Bütün işler ve çalışma hoş giden şeylerdendir. İşin ve çalışmanın karşılığına gelince, soru şöyle yanıtlanır: “...*çalışmanın karşılığı yaşamın kendisidir. Yetmez mi?..*” (Morris, 1908)

2000 yılı Boston’unda, işin/çalışmanın örgütlenmesi merkezîyetçi ve askeriye benzeri bir yapıyla tanımlanır. Tüm çalışanlar, “*ulusal sanayi ordusu*”nda yer alır. *Ulus*, tek işverendir ve yurttaşlar, yurttaş olmalarından dolayı, bu işverenin işçileridir. Sanayinin gereksinimlerine göre çalışma alanlarına dağıtılırlar. Sözü geçen bu orduda yer alıp çalışıyor olmak ya da başka bir deyişle “askeri hizmet” aslında zorunluluktan çok, işin doğasındadır (*matter of course*). *Ulusun* sürdürülmesi için kendi payına düşen oranda endüstriyel veya zihinsel katkıda bulunmak her yurttaşın eşit görevidir. Yurttaşlar yaşamlarının yirmidört yılını bu sanayi ordusunun parçası olarak geçirirler. Yani her yurttaş yalnızca 21-45 yaşları arasında çalışmakla yükümlüdür. Gençlik yılları (0-21 yaş) eğitime, fiziksel yeterliliklerin zayıfladığı düşünülen olgunluk dönemleri (45 yaş üzeri) ise dingin ve dinlendirici etkinliklere ayrılmıştır. Her yılın 15 Kasım

günü, *ulusal sanayi ordusunun "içtima"* (mustering) günüdür. Aynı gün 21 yaşını doldurup eğitimlerini tamamlamış gençler orduya katılırken, 45 yaşını doldurup ulus için çalışma görevini yerine getirmiş yurttaşlar "*terhis edilir*". *İçtima* her iki grup için de onurlandırıcı bir gün kabul edilir. Eğitimi tamamlayıp ulusal çalışma ağına katılmış her yurttaş ilk üç yılını "genel işler" kategorisinde geçirir. Bu ilk yıllar çalışma "görevine" yeni başlamış gençler için sıkı disiplin içinde geçer, daha sonra ise seçtikleri alanda daha serbest bir çalışma düzenine geçerler. Her yurttaş ilgi alanına ve yeteneklerine uygun bir alanı seçmekte özgürdür. Bu alanlardaki başvurular ulusal gereksinimlere göre düzenlenir. Uzmanlık eğitimi gerektiren işler ve meslekler için, başka bir deyişle kafa/beyin işleri için, ilk üç yıl sonrasında mesleki eğitim süreci başlar. Yurttaşlar 30 yaşına kadar bu uzmanlık eğitimini almak için başvurabilirler.(Bellamy 1888, VI&VII bölümler)

Morris'in aslında hiçbir yer olan dünyasında ise, çalışmak bu denli detaylı ve merkezi düzenlenmiş değildir. Düzenlenmiş değildir çünkü aslında çalışmak, "*kaybetmekten korktukları bir zevktir*" onlar için (Morris, 1890 s.103). Bütün işler zevklidir, işin kendisi zevklidir, öyle değilse de ya yapılması heyecan vericidir, ya da bir alışkanlığa dönüştüğünden zevklidir. Bu noktaya ulaşmadaki kritik şey ise, hangi ürünlerin istendiğine bağlı olarak, herkese en iyi yapabildiği işi yapma özgürlüğü vermekte yatar (Morris, 1908 s.104). Kullanım dışında hiçbir amaç için üretim yapılmaz, istenilenden fazlası üretilmez. İnsanlar sadece kendileri için değil, komşularının ihtiyaçları için de üretiyor olabilirler, elbette yine sadece *zevk* aldıkları emek süreçleriyle (Morris 1908, bölüm XV).

Üretim araçları ve vasıf

Emek süreci denkleminde devam edersek, işin tanımlanması ve nasıl örgütlendiğinin ortaya konmasından sonra, nesnesi ve araçlarına dönmemiz gerekir. Üretim araçları ve emek gücünün niteliği üzerine karşımızda yine iki ayrı dünya buluruz.

Bellamy'nin tüm kurgusu, üretim araçlarının gelişkinliğine bağlanmış bir sanayi devrimi ile başlar. Emek sorunsalını, sanayi devrimi kalıcı olarak çözmüştür. Ondokuzuncu yüzyılda özel sermayenin kar hırsı ile emek sorunsalının kaynağını oluşturduğu sistem, tek elde toplanmış (ulus) fabrikalar aracılığıyla tersine çevrilmiş, sorun çözülmüştür. (Bellamy 1888, Bölüm V) Bellamy'nin kurgusunda teknolojinin yeri üretim noktasından çok gündelik hayatta belirginleşir.

Her tür sanayi alanında emekten/işten tasarruf eden yenilikler sayesinde işlerde maksimum konfor, minimum zorluk sağlanmıştır. Teknoloji insanların yaşamlarını kolaylaştırmak, onlara daha fazla serbest zaman yaratmak için fırsat olarak görülür (Bellamy 1888, Bölüm XI).

Yurttaşların işlere yönelik yetenekleri ve ilgileri bireysel yönelimleriyle bir ölçüde ilgili olsa da, Bellamy'nin kurgusunda asıl olan eğitim ve öğretimdir. Yirmibir yaşına kadar eğitim sürecinde kalan gençler, çalışma aşında geçirdikleri vasıfsız ilk üç yıldan sonra kendi tercihleriyle belirleyip seçtikleri mesleklerde eğitime devam ederler. Tüm bu eğitime rağmen vasıf ve yetenek farkları olabileceği de öngörülmüştür ve kurgu, daha az yetenekli olanı zorlamak yerine daha yetenekli olanın potansiyelini kullanması zorunluluğu üzerine gelişmiştir. “...*Prensip olarak, hiçbir iş başka birinin yaptığı işten daha ağır olmamalı ve herkes kendi kendisinin hâkimi olmalıdır...*” (Bellamy 1888, bölüm VII s.71) Öte yandan, aynı iş ve çabayla bir diğerdan iki kat daha fazla üretebilen kişi bunu başardığı için ödüllendirilmek yerine eğer yapabildiği halde yapmıyorsa cezalandırılmaktadır.

Morris ise, sanayi gelişimini üretimin ucuzlatılması olarak görür. :”...*onların emeği ucuzlatan tüm gereçleri sadece emeğin üzerindeki yükü artırmaya yaradı...*”(Morris 1889). Oysa onun gelecek için öngördüğü şey, insan enerjisine olan gereksinimi emeği en aza indirmek için değil, emeğin çektiği sıkıntıyı en aza indirmek için: azaltmaktır. Buna göre de kurguladığı dünyada odakta insanın yapabildiği ve yapmayı sevdiği işler vardır. “*Elle yapmanın hoş olmadığı bütün işler son derece gelişkin makinelerle halledilir ve elle yapmanın zevk verdiği hiçbir işte makine kullanılmaz*”(Morris 1908, s.108) Çalışmak, üretmekle ve hatta yaratmakla aynı şeydir. Her insan aynı zamanda bir sanatçı ve zanaatkârdır.

Değerlenme, paylaşım, bölüşüm

Bellamy ve Morris, iş, işin örgütlenmesi, üretim araçları ve vasıf konusunda neredeyse birbirine zıt dünyalar tanımlamış olmakla birlikte, değerlenme, paylaşım ve bölüşüm konusuna oldukça yakın kurgulara sahiptirler.

Her iki dünyada da mutlak eşitlik söz konusudur, her ne kadar çalışmanın ve emeğin tanımlanması başka olsa da iki ütopya da değeri emek merkezli tanımlar. Yine her ikisinde de ortak gereksinimler için bölüşüm ve eşit paylaşım söz konusudur.

Bellamy’de işçiler, emeklerinin karşılığı olarak eşit pay alırlar. Paranın birikimin ve yatırımın olmadığı bu dünyada ücret denen şey tüm yurttaşlara yıllık olarak sağlanan eşit “kredi”den başka bir şey değildir. Tam bu noktada ücret konusunda kafası fena karışan Julian West, ev sahibi doktor Leete’ e sorar:

“Bazıları diğerlerinin iki katı iş yapar!... akıllı bir işçi kendini diğerleriyle bir tutan böyle bir plana ikna olur mu?”

Leete yanıtlar:

“...Biz herkesten aynı çabayı bekliyoruz, yani yapabileceğinin en iyisini yapmasını...” (Bellamy 1888 s.71)

Artık dünya tersine dönmüştür ve ücretin değeri üretilenin karşılığı olarak değil, emeğin hak ettiği olarak kabul edilmektedir. Ayrıca emek miktarından ve üretime katkısından bağımsız olarak eşdeğerdir. Çalışmanın karşılığında kişiden kişiye değişebilecek olan şey, ücretin yüksek ya da düşük olması değil, çalışmaktan duyulan onuru, yurtseverliği ve görev bilincini yükseltecek durumlardır.

Morris’in kırsal ütopyasında da benzer bir emek-değer yaklaşımı olduğunu söyleyebiliriz. Çalışmanın karşılığı hayatın kendisidir ve bu da ödüllerin en büyüğüdür. Tıpkı Bay West gibi William Guest’in de kafası bu noktada karışır:

“...Fakat iyi yapılan işe ayrıca ödül yok?..”

Yanıtı kesindir:

“Çok ödül var... Yaratmak bir ödüldür...Bugün yaratma zevkini tatma karşılığında ödeme bekleyen, yarın bir gün çocuk doğurdu diye fatura kesmeye kalkar; sonuçta işe ustalık katan bu yaratma zevkidir...” (Morris 1908, s. 103)

Her iki ütopyada da değer emek üzerinden tanımlanmakta demiştim. Bellamy, değer yaratmada üretkenlik ve emek sürecinin bileşeni olmak vurgusuyla emeği gündemde tutar. Yani değer üretmesinde üretim nesnesi ve araçlarıyla bir arada emeğin yeri önemlidir ve ancak ve yalnızca bu bütünlük içerisinde önemlidir. Üretim araçlarının gelişkinliği bu noktada merkezde ve belirleyicidir.

Morris ise değeri ortaya çıkaran süreçte emeği herşeyin üzerinde tanımlar. Üretim araçları ve üretimin nesnelere, emek süreci bütünlüğünde önemsiz bileşenlerdir, ana öge işin asıl sahibi emektir.

Bu iki farklı odaktan bölüşüm ilişkilerine ait çıkan sonuçta ise mutlak benzerlik söz konusudur. Her iki gelecekte de “sömürü” ya da diğer deyişle “değere el koyma” ortadan kalkmıştır. Emek sürecinin üretim araçları merkezli üretkenliği ya da emeğin yaratıcı potansiyeli, hangisi aracılığıyla olursa olsun ortaya çıkan değer paylaşılmasında eşitlik vardır. Bu paylaşımda emeğin karşılığını alma biçiminden, kullanım değerlerinin gereksinimlere bağıntılı ortaklaşmacı dağılımına, 2000 yılının İngilteresinin kırsal köyleri de (Morris), Amerika “ulusu”nun Boston kenti de (Bellamy) aynı ilkelerle kurgulanmıştır.

Sonlandırma (Değerlendirme ve Sonuç)

“...Tabi ki, çok basit. Yirminci yüzyıl hakkındaki tüm o herşey bir rüyaydı. Aydın ve tasasız insanlığı, dahiyane sadelikte kurumları, kubbeleri ve sivrileriyle muhteşem Boston’ı, bahçelerini çeşmelerini ve o huzur saltanatını ben sadece hayal ettim...”

“...geri döndürülemez bir kayıp hissiyle iç çekiyorum, hiç var olmamış olmasına rağmen ızdıraplı bir kayıp...”

(Bellamy, 1888, son)

“... Yoksa rüya mıydı? Eğer öyleyse, neden o yeni olan herşeyi hala bu şüphe ve çekişme dolu günlerin gerilimi ve önyargılarıyla dışarıdan gözlüymüş gibi kendimdeyim?..”

“...Bizi şimdi böyle gördün dön geri artık. Dışarıdan bir gözle senin zamanının şaşmaz ilkelerine rağmen bu dünya için bir huzur çağı olacağını gördün. Ancak egemenlik ilişkilerinin yerini kardeşlik aldıktan sonra, daha önce değil...”

(Morris, 1908, son)

Her iki kitabımızın kahramanları da uykuya daldıkları gecenin sabahında aslında herşeyin bir rüya olduğunu anlayarak kalkarlar. Her ikisi de rüyalarının onlarda bıraktığı gerçeklik hissiyle karşı karşıyadır. Ancak bir kez daha Bellamy ve Morris'in farklı bakış açıları West ve Guest'te cisimleşir. Bay West rüyasının ağırlığını kolay atlatamaz. Günlük gazetelerini okurken, Boston sokaklarında dolaşırken, işi için bankacısıyla görüşürken, nişanlısıyla sohbet ederken yaşadığı yüzyılın tüm çelişkilerini bir kez daha keşfeder. Ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminin yarattığı yoksulluk, eşitsizlik ve adaletsizlik West için artık tüm çıplaklığıyla ortadadır. Bellamy'nin kahramanı iflah olmaz bir bilinçlenme yaşamıştır ve ne yazık ki çaresizlik içindedir. Kitap, okuyucusunu çelişkiler ve gerilimler içerisinde bırakarak sonlanır. Hayalin ne olduğu ve bugünün neden yanlış olduğu ortadadır, açıkta kalan soru ise bizlere kalır: Nasıl?

Öte yanda William Guest, Morris'in onu oturttuğu misafir konumundan ayrılmadan veda eder bizlere.⁵ Kahramanımız, yaşadığı yüzyılın sorunlarını zaten bilmektedir, temel çelişkinin mülkiyet ve iktidar ilişkisinde yattığını düşünür ve üretim ilişkileri açısından sanayinin üretkenliğine karşı emeğin yaratıcılığının üstünlüğüne inanır. Bu çelişkilerin ortadan kalkacağı huzur günlerini rüyasında gözlemleme fırsatı bulmuştur, başına gelen budur.

“...Evet, elbette! Ve eğer başkaları da benim gördüğüm gibi görebilirlerse belki o zaman buna rüya yerine ileriye görme deriz...” (Morris, 1908)

Ütopyaları ele almanın bilimsellik anlamında sınırlılıklar taşıdığından söz etmiştim. Ancak bir kez daha vurgulamakta fayda var, bilimsel sosyalizm, döneminin ütopyik sosyalizmi ile girdiği polemik sayesinde bazı argümanlarını derinleştirmiştir⁶. Ben de bu iki sosyalist (ve anarşist) ütopyayı çalışma/emek (labour) sorunsalının daha derinlikli tartışılmasına katkı niteliğinde ele alacağım. Yani her ikisinin de geleceğin alternatif çalışma biçimine tek başlarına ışık tutmayacakları ön kabulü ile yola çıkarak.

Hem Bellamy hem de Morris ütopyalarında sınıfsallık ve tarihsel maddecilik eksikliği temel yanlışlarını oluşturuyor. Yazarların kapitalist olmayan toplum kurgularını ideolojik ve siyasal düzlemlerden değil de emek süreci odağıyla ele aldığımızda bu eksiklikler daha da netleşiyor.

⁵ Guest (ing).= Misafir (tr)

⁶ Friedrich Engels'in Socialisme utopique et socialisme scientifique adlı yapıtı ilk kez 1880'de Paris'te Fransızca olarak yayınlanmıştır. Kitap'ın Türkçe çevirisi ise Sol yayınları tarafından ilk kez 1970'de yapılmıştır.

Var olan üretim ilişkilerinin ve bir toplumsal biçim olarak kapitalizmin eleştirisinde nesnellik ne ise, yerini alacak kurgunun oluşturulmasında da o anlama geliyor. Nesnellğe dayanmayan bir sınıf çözümlemesi, sınıf çözümlemesine sahip olmayan bir sınıflar mücadelesi tanımlaması, sınıflar mücadelesini aktarmayan bir tarihsellik eksik kalıyor. Bellamy ve Morris okumalarında tüm bunları göz ardı ediyorsak geriye ne kalır denebilir. Geriye kalan geleceğin kurgulanmasında bize tartışma başlıkları sağlayacak egzersizlerdir.

İki ütopyayı karşılaştırmalı ele alırken, sonucu başlangıçta yazmışım. Gerek nesnelliği, gerek Julian West karakterinde örneklenen öznelliği gerekse de siyasal ve ideolojik yaklaşımı açısından Edward Bellamy'nin yirminci yüzyıl "hayalinin" tarafındayım.

Alternatif kurgu "yeni" olduğu kadar eskiyi içeren ve dönüştüren tarihselliğe de sahip olmalıdır. Bu noktada da yeniye nasıl ulaşıldığı ve kurulduğu da önem kazanır. Morris'de olmayan şeylerden biri de bu devrim/evrim süreci ve dönüştürücü öznelerin olmayışıdır. Bellamy'de de özneler olmamakla birlikte, dönüşümün itici gücünün "nesnellğe", sanayiye tekniğe ve teknolojiye atfedildiğini görürüz.

Aynı değerlere ve hatta ideolojiye ulaşmada ortaklaşsa da tarihsellik ve nesnellik iki ütopyayı zıtlaştıran şey olmuştur. Demek ki mevcut durumu analizinde, hem mücadelenin tanımlanmasında hem de geleceğin kurgusunda bilimselliğin ve tarihsel maddeciliğin yeri kritiktir. Bellamy'nin kurgusunu "biraz daha" gerçekçi kılan tam da budur. 2000 yılı Boston'una nasıl ulaşıldığını aşağı yukarı öğreniriz, ama asıl olarak yaşamın nasıl örgütlendiğini tüm detayıyla somutlaşmış olarak dinleriz. Emek sorunsalının çözümünü anlatırken Bellamy nesnel olarak bir dünyanın kuruluşunu önümüze serer. *Çalışma (work)* anahtar kelimedir, umutlandırıcı, aidiyet vericidir. Bay West, insanlığın gelecekte teknoloji ve bilimi kullanarak ve çalışıp üreterek aydınlığa ve huzura ulaşabileceğini görüp heyecanlanmıştır. Öte yanda Guest ise, Morris'in "anarşist" ütopyasında bilinmez ve belirsiz bir "huzur"u hayal etmiş, sadece canının istediği zanaati icra ederek yaşayacağı olmayan ülkeyi rüyasında ziyaret etmiş sonra zamanına geri dönmüştür. Bellamy mutsuz, Morris ise umutsuzdur. Kanımca ütopyalarındaki temel farklılaşma bu ayrım üzerinden şekillenmektedir.

Tartışmayı baştaki soruya bağlayarak devam edeyim. Ne demiştik: “*Kapitalist olmayan bir emek sürecinin, daha öz bir deyişle var olan düzene alternatif bir “çalışmanın” nesnelliği nasıl olabilir? Yanıt, “emeğin özgürleşmesinde” mi; “yöneten yönetilen” ilişkisinin ortadan kalkmasında mı; teknoloji ve sanayinin belirleyiciliğini sınırlamakta mı; ya da sömürü mekanizmasının yıkılmasında mıdır? Geleceğin emek süreçleri kurgusu bunlardan biri, birkaçı, hepsi ya da hiçbiri midir?”*

Bu sorular açısından iki ütopyadan çıkarılabilecek ilk sonuç, geleceğin alternatif ve “yeni” *çalışma* düzeni ancak ve ancak sınıflar mücadelesiyle evrilecek tarihsel bir maddeciliğe dayandırılabilir. Nesnellığın, aynı varolan düzenin yıkıcısını ortaya çıkardığı gibi kurucusunu da yaratması gerektiğini kabul etmek gerekir. Yani, üretim noktasının kendisinden, emek süreçlerinden başlayan bir kuruculuktan söz ediyorum. Kapitalist olmayan emek süreci kurgusu, sömürü mekanizmasını yıkacak emeği özgürleştirecektir. Değer üretiminin bu nesnel kurgusunda, bilim ve teknolojinin kurucu niteliği önemlidir. “İleri” ve “yeni” üretim ilişkileri ancak bilimin teknolojinin ve tekniğin varlığıyla olanaklıdır. Emek sürecini tamamlayan “işin örgütlenmesi” nesnelliği ise bu kurgunun son aşamasını belirleyecek, *değerlenmeyi* (valorization) eşit ve adil bölüşüm ile tanımlayarak sömürü ilişkisine nokta koyacaktır. Bu noktada söz konusu olacak her tür düzenleme, denetim ve eşgüdüm işlevi kapitalist karakterinden arınmış bir *yönetime* dönüşür. Yöneten yönetilen ilişkisi sürecektir, doğru, ancak artığa el koyma ve sömürüyü değil, emeğin belirlediği değer paylaşımını yönetmek için. Braverman (1974)’in denetim ve yönetimin asıl işlevinin kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesindeki işlevine yaptığı vurguyu burada yenilemekte fayda var. Üretim ilişkilerinin kapitalist olmaktan çıkması ve artık “başka” ilişkiler bütününe dönüşmesi yeniden üretimin gerekliliğini ortadan kaldırmayacaktır. Tam da bu yüzden yönetim ve denetimin görece özerkliğinin teknoloji ve bilim de olduğu gibi kabulü gerekir.

Kapitalist üretim ilişkilerini ortadan kaldırıp yeni bir üretim ilişkileri kurma hedefiyle yola çıktığında, bu nesnellik odağıyla ilerlenilmesi gerektiğini düşünüyorum. Çalışmanın *hoş* olacağı, *boşu* değil *işi* hevesle bekleyeceğimiz, üretmeyi paylaşacağımız bir *değer* kılacağımız bir gelecek için bakacağımız yerlerden belki ilki iş mekanları olmalı. Siyasal ve ideolojik mücadelenin daha çeşitli ve kapsamlı düzlemleri olduğu gerçeği, çekirdeği oluşturan nesnellığın

önemini azaltmaz. İş ve çalışma konuları önemlidir çünkü bizi “emek sorunsalının” çözümüne götürecek yanıtın kurucusudur.

Kaynakça

Bellamy E. (1888) *Looking Backward from 2000 to 1887*, Houghton Mifflin.

(1891) “ ‘News from nowhere’ W. Morris’s idea of the good time coming”, *The New Nation*, VI s.47.

(2011) *Geçmişe Bakış: 2000’den 1887’ye*, (Fahri Yaraş çev.), Say Yayınları.

Braverman, H. (1974) *Labor and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review Press.

Brighton Labour Process Group (1977) “The Capitalist Labour Process” *Capital and Class*, 1, 3-26.

Burawoy, M. (1978) ‘Toward a Marxist theory of the labour process: Braverman and beyond’, *Politics and Society* 8 (3-4).

(1979) *Manufacturing Consent: Changes in the Labour Process under Monopoly Capitalism*, Chicago: The University of Chicago Press.

(1985) *The Politics of Production*, Londra: Verso.

Cohen, S. (1987) “A labour process to nowhere?” *New Left Review*, 165, s. 34-52.

Edwards P. (2010) “Developing labour process analysis: Themes from industrial sociology and future directions” in *Working Life*, eds. P. Thompson and C. Smith, Palgrave Macmillan.

Engels F. ([1880] 1970) *Ütopik Sosyalizm Bilimsel Sosyalizm*, (Öner Ünalın çev.) Sol Yayınları.

Hauptmeier M. and Vidal M. (2014) “Comparative political economy and labour process theory: Toward a synthesis”, in *Comparative Political Economy of Work*, eds. M. Hauptmeier and M. Vidal, Palgrave Macmillan.

Jaros, S. (2001) “The Labour Process Theory” *International Studies of Management & Organisation* 30(4) Winter 2000-2001

Knights D. Willmott H. (1990) *Labour Process Theory*, Londra: Macmillan.

Küçük Y. (1991) *Sovyetler Birliğinde Sosyalizmin Çözülüşü*, Tekin Yayınevi.

(2010) *Sovyetler Birliğinde Sosyalizmin Çözülüşü*, Mızrak Yayınları.

Mandel (1990) `Introduction`, K. Marx *Capital, vI*, Harmondsworth: Penguin Classics.

Marx K.([1887] 1990) *Capital, vI*, Harmondsworth: Penguin Classics.

Morris W. (1887) "How we live and how we might live?" *Commonweal*.

(1889) "Bellamy's Looking Backward" *Commonweal*.

(1890) News from Nowhere: An Epoch of Rest Being Some Chapters From a Utopian Romance, *Commonweal*

(1892) *News from Nowhere: An Epoch of Rest Being Some Chapters From a Utopian Romance*, yayınevi belirsiz.

(1908) *News from Nowhere: An Epoch of Rest Being Some Chapters From a Utopian Romance* Londra: Longmans

(2002) *Gelecekte anılar: bir huzur çağı*, çev. Ekin Bodur, Ayrıntı Yayınları.

Öngen, T. (1993) "Teknoloji ve emek: Bir öncü çalışma" *Toplum ve Bilim*, 56-61, 182-188.

Özoğlu, B. (2002) "Sosyalist emek sürecini nerede aramalı?" *Praksis*, 8, 168-188.

Rowlinson, M. ve Hassard J.(2001) "Marxist Political Economy, Revolutionary Politics and Labour Process Theory" *International Studies of Management & Organisation* 30(4) Winter 2000-2001 85-111.

Smith, C. ve Thompson, P. (1998) "Re-Evaluating the Labour Process Debate" *Economic and Industrial Democracy* 19 551-577.

Spencer, D (2000) "Braverman and the contribution of labour process analysis to the critique of capitalist production- twenty- five years on", *Work Employment and Society* 14(2) syf.223-243.

Thompson, P. (1989) *The Nature of Work: An Introduction to Debates on The Labour Process*, Londra: MacMillan.

Thompson, P. ve Smith, C. (1992) "Socialism and the Labour Process in Theory and Practice".
Thompson P. ve Smith C. (der) *Labour in Transition: The Labour Process in Eastern Europe and China* içinde, London: Routledge.

Thompson P. and Vincent (2010) "Labour process theory and critical realism" *Working Life: Renewing Labour Process Analysis*, eds. P. Thompson and C. Smith, Basingstoke Palgrave Macmillan.

Wood, E. M. (1986) *The Retreat from Class: A new `True` Socialism*. Verso London.

(2003) *Democracy against Capitalism: Renewing historical materialism*, Cambridge Univ. Press.

Wood S. (der.) (1989) *The Transformation of Work* Londra: Unwin Hyman.

Zimbalist, A. (der.) (1979) *Case Studies on the Labour Process*, Londra: Monthly Review Press.